

УКРАЇНІЗАЦІЯ ПРАВОСЛАВНОГО ЦЕРКОВНОГО УСТРОЮ НА ВОЛИНІ В 1930-Х РР.

У статті висвітлено питання розгортання національно-церковного руху в Православній церкві міжвоєнної Польщі. Зокрема, проаналізовано етапи процесу українізації церковного устрою та роль православних українців Волині в боротьбі за утвердження і збереження духовної, релігійної, національної самобутності.

Ключові слова: національно-церковний рух, українізація, православ'я, українська громадськість, богослужіння, церковна ієрархія, польський уряд.

В статье освещен вопрос развертывания национально-церковного движения в Православной церкви междувоенной Польши. В частности, проанализированы этапы процесса украинизации церковного строя и роль православных украинцев Волини в борьбе за утверждение и сохранение духовной, религиозной, национальной самобытности.

Ключевые слова: национально-церковное движение, украинизация, православие, украинская общественность, богослужение, церковная иерархия, польское правительство.

The article deals with issue of the national and church movement expanding in the Orthodox Church in Poland. In particular, the organisation stages of the church Ukrainisation process and the Volyn' Orthodox Ukrainians role in the struggle for strengthening and preservation of their spiritual, religious, and national originality were considered.

Key words: national and church movement, Ukrainisation, Orthodoxy, Ukrainian public, public liturgy, church hierarchy, Polish government.

Помітне місце в політичному, культурному та духовному житті українського народу посідає Церква. Це повною мірою можна сказати і про історичний розвиток Волині у складі Другої Речі Посполитої. Коли внаслідок Ризького мирного договору (1921 р.) православні українці регіону опинилися в міжвоєнній Польській державі з панівною римо-католицькою ідеологією, Православна церква стала для них тим плацдармом, на якому велася боротьба за утвердження і збереження духовної, релігійної, національної самобутності.

Розвиток національно-церковного життя на Волині у міжвоєнний період знайшов певне відображення й оцінку в працях українських та зарубіжних авторів. Так, вивчаючи проблеми українсько-польських стосунків у міжвоєнний час, не залишили поза увагою церковно-релігійного життя православних волинян М. Кучерепа [1], С. Кульчицький [2], А. Хойновський [3], В. Менджецький [4]. У контексті вивчення історії Православної церкви визначеної проблеми торкалися В. Борщевич [5], В. Рожко [6], М. Папезинська-Турек [7]. Значний інтерес при вивченні зазначеної теми представляють напрацювання в діаспорі - праці І. Власовського [8], І. Огієнка [9]. Цінною основою глибокого дослідження національно-релігійних процесів у міжвоєнній Волині можна вважати студії з

етноконфесійної проблематики таких дослідників як Н. Стоколос [10], С. Здіорук [11].

Кількість публікацій про українізацію православного церковного устрою на Волині в 1930-х рр. поволі зростає. Однак досліджувана проблема не розглядалася з точки зору виокремлення, конструювання та аналізу процесу українізації церковного устрою Православної церкви в Польщі (далі - ПЦП) як складової українського національно-церковного руху з урахуванням етноконфесійного та суспільно-політичного чинників. Саме це становить особливість запропонованої статті, якою представлено новий підхід до дослідження життя православної громади Волині у міжвоєнній Польщі. Її актуальність полягає у необхідності врахування історичного досвіду при оцінці духовних, церковних і національних прагнень українського народу у справі вирішення сучасних внутрішньоправославних, міжконфесійних і державно-церковних проблем, гармонізації українсько-польських відносин. Вивчення цієї теми є важливим для розширення подальших церковно-історичних, етноконфесійних, соціологічних досліджень як регіонального так і загальноукраїнського характеру.

Автор статті робить спробу відтворити об'єктивну, цілісну картину розгортання процесу українізації церковного устрою у контексті розвитку національно-

церковного руху української православної громади Волині міжвоєнної доби. На підставі урахування суспільно-політичних, етноконфесійних, внутріцерковних та регіональних особливостей доводиться, що національно-церковний рух на Волині в 1930-х рр. був взаємопов'язаний з якісним процесом національної ідентифікації українського народу. Одна з основних засад цього руху - українізація церковного устрою - була з одного боку явищем динамічним і залежним від низки визначених чинників, з іншого - зростаючою суспільно-політичною потребою православних волинян-українців.

Національні процеси в Церкві мали глибоке історичне коріння і почали розвиватися на західно-українських землях ще до того, як вони відійшли до Польщі. Передова українська громадськість та свідоме духовенство стали основними виразниками потреб українців. Вони усвідомлювали, що збереження і подальший розвиток українського етносу в інонаціональній та іновірній державі можливий лише тоді, коли Церква стане справді близькою кожному українцю, зберігаючи національні та соборні традиції народу. Таким чином у Православній церкві Польщі почав розгортатися український національно-церковний рух. Осередком цього руху стала Волинська єпархія - найбільша в Польщі щодо кількості православних віруючих, які на 1921 р. становили 74,2 % населення [12, с. 136]. Чи не найважливішим аспектом національного процесу в ПЦП був процес українізації церковного устрою. Поступово дедалі ширші верстви православних українців усвідомлювали, що рідна мова не лише робить зрозумілими, усвідомленими богослужіння, а й сприяє їх консолідації, утвердженню національної ідентичності. Українізація устрою ПЦП стала складним процесом, який упродовж міжвоєнного двадцятиліття мав певні етапи розвитку, які, своєю чергою, залежали від низки чинників.

Одним із таких чинників стала позиція польських урядових кіл. Головною ідеєю політики Польщі щодо українців упродовж усього міжвоєнного періоду була колонізація. Однак на різних відтинках часу і залежно від поглядів провідних політичних діячів методи й темпи впровадження цієї ідеї в життя значно змінювалися.

Ще одним моментом стали стосунки української релігійної громади з православним духовенством. Православний єпископат складався переважно з росіян, так само, як і Духовна консисторія, і значна частина парафіяльного духовенства. Це духовенство не втрачало надій на відновлення Російської імперії і намагалося всілякими засобами боронити російськість Церкви, проявом якої була російська вимова старослов'янських літургійних текстів та проповідей, російська мова в церковній адміністрації, в навчанні релігії в школах. У цьому церковну владу підтримувала частина проросійськи налаштованих парафіян.

Вирішальним чинником процесу українізації ПЦП можна вважати явище постійного зростання національної свідомості православних українців Волині, що сприяло їх консолідації у боротьбі за збереження національної, релігійної і культурної самобутності.

Отож у таких умовах серед православних волинян почав міцніти національно-церковний рух, зокрема рух за українізацію ПЦП, у розвитку якого можна

виділити три етапи, кожен з яких має свої особливості. Відповідно до зазначеної теми спробуємо детальніше проаналізувати другий етап українізації як період найбільших здобутків української православної громади Волині. Проте для цілісного сприйняття досліджуваного явища стисло оцінимо й інші його періоди.

Перший етап процесу українізації православ'я на Волині можна окреслити 1921-1930 рр. На початку 1920-х років потреба українізації церковного устрою ще не була переконанням широких мас українського населення, не було єдиного координаційного центру цього руху. Польська державна влада негативно ставилася до ідеї українізації православ'я. Значним успіхом для українців у цей час були рішення Синоду від 3 вересня 1924 р., які допускали вживання живих мов у богослужіннях [13]. Проте ці ухвали дуже повільно впроваджувалися в життя, ігнорувалися зрусифікованим духовенством та Духовною консисторією. З приходом до влади Ю. Пілсудського (1926 р.), польський уряд почав деякою мірою сприяти українцям у вирішенні церковних справ, намагаючись зменшити російські впливи в Автокефальній Православній церкві в Польщі (у 1925 р. Православна церква в Польщі набула статусу автокефальної; далі - АПЦП). Це дало позитивні результати. Православне населення Волині дедалі частіше зверталось до духовної влади з вимогами відправи богослужінь українською мовою. В цей період провідну роль у справі українізації церкви відігравав просвітянський осередок у Володимирі-Волинському на чолі з А. Річинським. Кульмінаційним моментом розвитку українського національно-церковного руху цього періоду можна вважати Луцький церковний з'їзд 1927 р., на якому було ухвалено цілу низку резолюцій в справі українізації церковного устрою [14, арк. 24-28]. Характерним для цього часу було особливо різке загострення стосунків між українською громадськістю і церковною ієрархією, яку підтримували проросійськи налаштовані віруючі. Завершує перший етап українізації певне заспокоєння в православному суспільстві, викликане обіцянками уряду про скликання в найближчий час Собору АПЦП з широким представництвом православної громади.

Отже, за визначений період український національно-церковний рух у краї пройшов еволюцію від стихійних до більш організованих форм. Це стало міцним підґрунтям для розвитку українізації православ'я на Волині на новому, найбільш плідному у своїх здобутках, етапі.

Друга хвиля розгортання українського національно-церковного руху припадає на першу половину 1930-х років. Вона позначилася переважно діяльністю у сфері церковно-релігійного життя Української парламентарної репрезентації Волині (далі - УПРВ). Іван Власовський писав: *«В історії українського національно-церковного руху в Православній церкві в Польщі Українська парламентарна репрезентація Волині відіграла, без сумніву, найбільшу роль і найбільшими здобутками, яких за Польщі досяг той рух, він зобов'язаний тій Українській парламентарній репрезентації Волині»* [8, с. 77].

Будучи православними, українські парламентарі глибоко вникали в церковні справи, домагалися вирішення проблем АПЦП з трибун Сейму і Сенату;

саме вони стояли на чолі українського церковного руху. До того ж УПРВ у питанні українізації АПЦП підтримав і воевода Г. Юзевський. Він вважав, що українізація православ'я матиме дуже позитивні наслідки для держави, дасть можливість використовувати Православну церкву як серйозне знаряддя для пропаганди польсько-українського порозуміння [4, с. 154]. З'явилася надія, що позиція адміністрації змусить православних ієрархів схилитися до співпраці з українською громадою, що сприятиме розвитку українського національно-церковного руху. Українські парламентарі із захопленням розпочали свою діяльність у цій сфері. З їхньої ініціативи в 1931 р. було створено Волинське українське об'єднання (далі - ВУО). Серед основних програмних засад цієї партії вказувалося, що *«ВУО, як українське об'єднання, що має на цілі і захист духовної культури українського народу, прямує до того, аби в Автокефальній Православній церкві в Польщі додержано було всі права соборності, і щоб український нарід мав церковну ієрархію рідну йому по національності і духу, і щоб Службу Божу правилося на мові, зрозумілій українському народові»* [15, с. 5].

Українські парламентарі стали й ініціаторами створення Товариства прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили, яке також активно приєдналося до справи українізації православ'я. До редакції «Української ниви» - пресового органу українських парламентарів, надходило безліч листів від православного українського населення, в яких підтримувалася діяльність товариства. Так, у листі із с. Чудниця Рівненського повіту говорилося: *«Щиро приєднуємося до тих, що підняли свій рішучий голос за соборний устрій Православної церкви, за її розмосковлення, за знищення в ній спадщини російського офіційного бюрократизму, що зроби́ть, на нашу думку, Православну церкву такою, якою вона, згідно канонів, повинна бути»* [16, арк. 34].

Важливим внеском Товариства ім. Петра Могили в справу українізації Православної церкви було створення при ньому богословської секції. З 1935 по 1939 р. завдяки праці членів цієї секції було видано багато релігійної літератури українською мовою - богословські книги, молитовники, партитури [17, с. 10].

Небайдужою для українців була доля Луцького Чеснохресного братства, яке на Волині було так званою «фортецею московського духу». Заходи щодо розмосковлення братської Чеснохресної церкви розпочалися ще в 1920 р. У травні 1926 р. братчани звернулися до митрополита Діонісія з проханням благословити вживання української мови в храмових богослужіннях. Духовна консисторія наказом від 12 червня 1926 р. дала дозвіл настоятелю братської церкви на українську відправу літургій [5, с. 47]. Згодом братський Чеснохресний храм став одним із центрів боротьби за українізацію Церкви на Волині.

Ідучи назустріч українським православним віруючим, які досить часто деставали відмову в проханні українізації богослужінь, українські парламентарі зі сторінок газети «Українська нива» звернулися до православного населення Волині із закликом інформувати їх про кожен випадок виголошення священиками проповідей чи навчання дітей релігії

російською мовою [18, арк. 139]. Звернення парламентарів було почуто. Парафіяни сіл Волині почали надсилати листи до УПРВ, в яких розповідали про події з церковного життя. Так, у листі із с. Новородчиці Здолбунівського повіту парафіяни писали: *«Давно вже ми прагнемо молитися на своїй рідній мові, та, на жаль, наші слухні домагання пан-отець Сопрунович відкидав і відкидає»* [18, арк. 161]. Жителі с. Милятин Кременецького повіту повідомляли сенатору І. Гловацькому: *«Доводимо до вашого відома, що в нашому селі Милятині керівництво душі українського народу цілком спочиває в руках колишнього російського полковника, що народився при царизмі і живе ним донині, пан-отця Вакуліча, котрий де лише може, поширює русифікаційну москвофільську акцію. Проповіді в церкві виголошує російською мовою, тією ж мовою викладає релігію в школі»* [18, арк. 168].

Подібні листи надходили з усіх куточків Волині. Парламентарі намагалися надати допомогу населенню у вирішенні проблем українізації богослужінь. Вони вивчали ситуацію на місцях, зверталися до священиків, у Духовну консисторію, до митрополита та воеводи.

Проте ситуація в парафіях не була однозначною. Досить часто парафіяни ділилися на два табори - прибічників та противників українізації богослужінь. Така ситуація склалася, наприклад, у с. Дубляни Дубнівського повіту. Частина парафіян звернулася до Духовної консисторії з проханням припинити українізацію, називаючи українську мову «вуличною», а українців - «хуліганамі» та «політиканами». Лист підписало п'ять осіб [19, арк. 7]. Інша ж частина парафіян звернулася до УПРВ із заявою, в якій говорилося, що службу Божу в Дублянській парафії відправляють українською мовою ще з 1925 р., а з 1928 р. - за офіційним дозволом Волинської духовної консисторії, і жодних непорозумінь із цього приводу ніколи не було. Конфлікти почалися з приходом на кафедру нового дяка, який підбурих невелику групу віруючих виступити проти відправи богослужінь українською мовою. Населення заявляло, що *«жодних проявів, ані думок про повернення до слов'янської служби Божої в нашій парафії немає, за винятком кількох осіб, котрі працюють лише на шкоду нашій церкві»*. Під заявою стояло 57 підписів [18, арк. 132].

Упевнившись у достовірності поданої в листі інформації, УПРВ звернулася до Духовної консисторії з проханням вирішити цю проблему. Розглянувши справу і з'ясувавши, що понад 300 парафіян цього села бажають відправи богослужінь українською мовою і лише 21 - церковнослов'янською, Консисторія видала в червні 1933 р. розпорядження суворо дотримуватися порядку почергових богослужінь в усіх трьох церквах парафії [19, арк. 14]. Таке розпорядження, звичайно, не було актом справедливості і свідчило про непорушність позицій проросійської церковної влади, та все ж деяких поступок було досягнуто.

Подібна ситуація склалася в парафіях с. Рудка-Козинська [19, арк. 43-45] та с. Жабче Луцького [19, арк. 34], с. Плоски Дубнівського [19, арк. 23], с. Микуличі Володимирського повітів [20].

Важливою подією в житті української православної громади Волині стала висвята на Луцьку кафедру вікарного єпископа українця Полікарпа Сікорського.

На початку 1932 р. воєвода Г. Юзевський звернувся до міністра віросповідань із пропозицією порушити в Синоді питання про висвяту вікарного єпископа на Луцьку кафедру [8, с. 83]. Уже 22 квітня 1932 р. владику Полікарпа зустрічали в м. Луцьку [18, арк. 11]. Проте промосковськи налаштована церковна влада практично не допускала єпископа Полікарпа до управління. Йому не було надано права здійснювати адміністративні призначення у вікаріаті. В такій ситуації єпископ Полікарп мав лише моральний вплив на віруючих. Проводячи архіпастирські візитації по селах, він намагався пробуджувати в духовенства та вірних їх національну свідомість. Але навіть ці візитації проводилися з дозволу митрополита Діонісія. Згодом їх і зовсім заборонили [8, с. 85].

З висвятою єпископа Полікарпа серед української громадськості почала міцніти думка про необхідність хіротонії єпископа-українця на правлячого архієрея Волинської єпархії. В цей час митрополит Діонісій одночасно займав дві кафедри - Варшавсько-Холмську і Волинську. Відкриті вимоги призначення для Волині окремого правлячого єпископа з'явилися вже в 1929 р. Представники українського церковного руху розробили текст звернення до уряду Речі Посполитої, в якому висловлювався протест і відмова визнавати надалі поєднання Варшавської та Волинської єпархій, оскільки це призвело до втрати живої єдності митрополита з вірними, до занедбання і анархії [21, арк. 483]. З часом ці вимоги ставали дедалі рішучішими. Вони стали причиною української Почаївської маніфестації 10 вересня 1933 р. В цей день у Почаєві відбувалися урочистості, пов'язані з 10-літтям виконання митрополитом Діонісієм обов'язків керівника Волинської єпархії. Ініціатором маніфестації знову таки стала УПРВ, задум якої підтримав воєвода Г. Юзевський. Маніфестація почалася після закінчення служби Божої і проходила під блакитно-жовтими прапорами та гаслами «Для Волині - правлячий єпископ-українець», «Українському народові - український єпископат» та ін. [22, с. 16-18].

Почаївська маніфестація знайшла широкий відгук на Волині. Віча за участю послів і сенаторів відбулися в Рівному, Дубні, Володимирі-Волинському, Кременці. На цих зібраннях народ приєднувався до резолюцій, прийнятих у Почаєві.

Даючи оцінку почаївській маніфестації, митрополит Іларіон писав: *«Можна по-різному дивитися на цю протимосковську маніфестацію, але 15-20 000 учасників говорили про її поважність. Це справді був поважний протест проти московства на Волині, а його розвелось тут аж надто багато»* [9, с. 362]. Почаївська маніфестація принесла позитивні результати. Деяких найбільш запеклих священників-русофілів було переведено за межі Волині. 2 березня 1934 р. на засіданні Священного Синоду митрополит Діонісій зрікся керування Волинською єпархією, і з 15 квітня 1934 р. на цю кафедру призначено українця архієпископа Олексія [1, с. 124].

Кандидатуру архієпископа Олексія було вибрано за взаємною згодою митрополита Діонісія та міністра віросповідань, яким на Волинській кафедрі потрібна була людина, стримана у своїх національних почуттях. Водночас призначення архієпископа-українця задовольняло вимоги української громадськості. Але сам

факт призначення на Волинь правлячого єпископа-українця свідчив про міць українського національно-церковного руху. Православна ієрархія, що раніше при кожній нагоді проголошувала курс русифікаційної політики, зі зреченням митрополита Діонісія усвідомила необхідність рахуватися з думкою православного населення, яке стихійно домагалось дерусифікації Православної церкви.

Архієпископ Олексій відкрито висловився за українізацію церкви у Волинській єпархії. Відразу ж було проведено цілу низку нових призначень і переміщень на посадах, як у єпархіальному управлінні, так і серед духовенства. Завдяки цьому Волинь позбулася декількох найбільш затятих русофілів. 23 жовтня 1934 р. видано розпорядження про використання української мови в церковній адміністрації і кореспонденції православного духовенства з єпархіальними інституціями [23, с. 2].

Важливою подією для православних українців стало скликання архієпископом Олексієм волинського єпархіального зібрання, яке відбулося 29-30 січня 1935 р. у м. Кременці. На зібранні обговорювалися різні аспекти православно-церковного життя Волині. Прийняті рішення свідчили про те, що свідоме українське духовенство на чолі з архієпископом Олексієм намагалось утримувати курс на подальшу українізацію церковного устрою [24, с. 5].

Волинське єпархіальне зібрання 1935 р. можна вважати завершальним актом другого етапу розгортання національно-церковного руху українців у Польщі. Його здобутки були чітко висвітлені у Декларації ВУО від 31 березня 1935 р. В ній зазначалося: *«Волинську єпархію незалежено; на її чолі поставлено українську ієрархію в особах правлячого архієпископа Олексія та вікарного єпископа Полікарпа, на членів православної Консисторії та її секретаря, як і на становища повітових протоієреїв покликано або українських пан-отців і громадських діячів, або тих пан-отців, що довели свою лояльність у відношенні до українського народу; урядування в усій єпархії проводиться українською мовою; служба Божя впроваджується в рідній мові всюди там, де того бажає українське населення...»* [25, арк. 152].

Так, на 1 листопада 1935 р. у Волинській єпархії в 122 церквах служба Божя відправлялася українською мовою, в 40 храмах українська служба Божя чергувалася із церковнослов'янською, в 27 - з українською вимовою старослов'янських літургійних текстів, у 99 - українською мовою читалися Євангелія, Апостол, «Вірую», «Отче наш», а в 129 церквах богослужіння українською мовою відбувалися періодично. Тобто серед 678 парафій єпархії процес українізації так чи інакше торкнувся 423 з них [26, арк. 6-7].

Отже, другий етап розгортання національно-релігійного руху на Волині - перша половина 1930-х років - характеризується оформленням провладу українського національно-церковного руху. В парафіях вимоги українізації богослужінь набули масового характеру. Завдяки активній діяльності УПРВ українцям удалося закласти основи власної ієрархії, українізувати богослужіння в значній кількості парафій Волинської єпархії, створити і відновити церковно-громадські інституції.

Другою половиною 1930-х років можна окреслити третій і завершальний період розвитку українського національно-церковного руху. Для православних українців у Польщі це були найтяжчі роки. Після смерті маршала Ю. Пілсудського (1935 р.) в політиці польського уряду щодо АПЦП відбулися значні зміни, зокрема стосовно українського церковного руху. Розпочалася широка акція з полонізації православ'я. Державна влада намагалася надати православ'ю польського характеру через упровадження польської мови та організацію руху православних поляків. Почався тиск на духовенство у питанні використання польської мови як літургійної, а також мови проповідей. Темпи українізації вповільнилися. Та український церковний рух не згас і навіть у таких складних умовах будив інтерес української громадськості до створення національної церкви.

Вище означені три етапи українського національно-церковного руху на Волині тісно пов'язані між собою і відображають цілісну картину якісного розвитку

українського соціуму в міжвоєнний період. Це дає змогу стверджувати, що населення Волині від початку 1920-х років до кінця міжвоєнної доби із сірої маси так званих «тутешніх» виросло у свідомий український православний народ. Відстоювання ним власних національно-культурних та церковно-релігійних особливостей стало могутнім засобом протидії російським впливам у Церкві, урядовій політиці національної асиміляції та інтеграції православних волинян із польською нацією і Римо-католицькою церквою.

Історичні уроки міжвоєнної доби не втратили своєї актуальності й донині. Зокрема, досвід українізації церковного життя на Волині в 1930-х рр. показує, що ця проблема є надзвичайно важливою для кожного свідомого українця. Своєю чергою, вона вимагає відповідних перекладів богослужбової літератури, підготовки освіченого й національно свідомого духовенства, а також переусвідомлення певною частиною православної громади деяких релігійних стереотипів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кучерена М. Волинське українське об'єднання (1931-1939 рр.): Монографія І Микола Кучерена, Руслана Давидюк. - Луцьк: Пастир'я, 2001. - 420 с.
2. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) І С. Кульчицький. - К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. - 336 с.
3. Chojnowski A. Ukraina I A. Chojnowski. - Warszawa: TRIO, 1997. - 222 s.
4. M?drzecki W. Wojewodztwo Wolynskie. 1921-1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych I W. M?drzecki. - Wroclaw; Warszawa; Krakow: Zaklad Narodowy im. Ossolinskih; Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1988. - 203 s.
5. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20-40-ві рр. XX ст.): Монографія І Володимир Борщевич. - Луцьк: Ред.-вид. відділ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. - 254 с.
6. Рожко В. Парис історії Української Православної церкви на Волині: Історико-краєзнавчий нарис І Володимир Рожко. - Луцьк: Медіа, 2001. - 672 с.
7. Papierzynska-Turek M. M?dzy tradycj a rzeczywistosci^ . Panstwo wobec prawoslawia: 1918-1939 I M. Papierzynska-Turek. - Warszawa: Panstwowe Wyd-wo Naukowe, 1989. - 484 s.
8. Власовський І. Парис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. - Т. 4, кн. 2: (20 ст.) І І. Власовський. - Нью-Йорк: Бавнд Брук: Українська Православна церква в США, 1975. - 384 с.
9. Іларіон, митрополит. Фортеця православ'я на Волині Свята Почаївська Лавра І Іларіон, митрополит (Іван Огієнко). - Вінніпег: Накладом Видавничої Комісії при Товаристві «Волинь», 1961. - 397 с.
10. Стоколос П. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX - перша половина XX ст.): Монографія І Надія Стоколос. - Рівне: РІС КСУ - ППФ «Ліста - М», 2003. - 480 с.
11. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття: Монографія І С.І. Здіорук. - К.: Знання України, 2005. - 552 с.
12. В.К. Склад населення Волинської єпархії І В.К. П Церква і нарід. - 1937. - 15 лют. - С. 135-138.
13. Archiwum Metropolii Prawoslawnej (далі - АМР), R. I - 9 с. І 849. Akta synodalne, 1924 г. (У матеріалах архіву Православної митрополії у Варшаві нумерація сторінок відсутня).
14. Держархів Волинської області (далі - ДАВО), ф. 36, он. 13а, снр. 238. Звіт про з'їзд представників Православної церкви в Луцьку. Протоколи і резолюції з'їзду. 1927 р. - 92 арк.
15. Декларація Волинського Українського Об'єднання ІІ Українська нива. - 1931. - 15 лін. - С. 3-5.
16. ДАВО, ф. 63, он. 1, снр. 3. Листування з митрополитом Діонісієм, Луцьким повітовим старостом та іншими організаціями про службу Божу українською мовою в селах, про пожертву голодуючим на Великій Україні, звіт про роботу Товариства. 1931-1933 рр. - 280 арк.
17. Рожко В. Товариство імені Петра Могили в Луцьку І Володимир Рожко ІІ Віче. - 1986. - 12 груд. - С. 10.
18. ДАВО, ф. 60, он. 1, снр. 1. Заяви, листи нослу Петру Певному з проханнями сприяння в наданні роботи, відкритті українських шкіл, веденні служби Божої українською мовою та інших питаннях. 1931-1933 рр. - 214 арк.
19. Держархів Тернопільської області, ф. 148, он. 5, снр. 210. Прощення врихожан об отправленни церковных богослужений на украинском языке, рапорты священников и решения Консистории о запрещении украинского языка. 8 февраля - 23 сентября 1933 г. - 52 арк.
20. АМР, R-VI - 8ab I 1589. Diecezja Wolynska 1927-1929 гг.
21. Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznan Religijnych i Oswecenia Publicznego, sygn. 988. Referat wyznania prawoslawnego na terenie Polski. Ukrainizacja cerkwi prawoslawnej na Wolyniu. 1924-1939 гг. - 736 k.
22. В Почаївській Лаврі 10 вересня 1933 року ІІ За Соборність. - Ч. 7. - 1933. - С. 14-18.
23. J'zyk ukraiński -j'zikiem urz^dowania w Wolynskiej Djecezji Prawoslawnej ІІ Biuletyn Polsko-Ukraiński. - 1934. - № 46. 18 listypada. - S. 7-8.
24. Волинське Єпархіальне Зібрання ІІ За Соборність. - 1935. - Ч. 9. - С. 5-23.
25. ДАВО, ф. 198, он. 1, снр. 11. Протоколи засідань Курасового з'їзду ВУО. Звіти «Просвітянських хат», матеріали ревізії Окружної управи та ін. 1933-1935 рр. - 242 арк.
26. ДАВО, ф. 46, он. 9, снр. 2967. Листування з Міністерством внутрішніх справ та Міністерством віросповідань і народної освіти про богослужіння в Православній церкві польською, українською та російською мовами. 1935-1938 рр. - 22 арк.

Рецензенти: Гаврилюк О.Н., к.і.н., доцент, Волинський національний університет ім. Лесі Українки;
Пронь С.В., д.і.н., професор, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.